

ВОЈНО ДЕЛО

ОПШТЕВОЈНИ ТЕОРИСКИ ЧАСОПИС

БРОЈ 4

АПРИЛ 1953

ГОДИНА V

Генерал-мајор **ПЕТАР ТОМАЦ***

СТРАТЕГИЈА И ГЕОГРАФИЈА

I

Обично се каже да се у 18 веку придавало сувише значаја географским објектима. Тачно је да су у доба Апсолутизма избегавани решавајући тактички судари, да су циљеви операција били магацини, градови, тврђаве, покрајине, а не жива сила противника. Али се ово не може да објасни — као што се често чини — само погрешним идејним ставом према ратној вештини. Људи Просвећености нису били без духа, а међу њима је било даровитих војника, као Марлборо и Фридрих II. Код њих, као и код неких других њихових мање значајних савременика, пробија се местимично тежња да непријатељска војска буде главни објект операције — није ли Марлборо 1704 извршио марш из Фландрије чак у Баварску, да би заједно са принцом Евгенијем Савојским тукао уједињене Французе и Баварце код Бленхајма? И у теорији има у то доба акцената будуће епохе. Али, у свему, стваралачка снага теоретичара и практичара, писаца и војсковођа, била је спутана ограничењима времена. Феудално-апсолутистичке професионалне војске су биле мале, нерашчлањене и непокретне, сувише скупе да би се олако могле стављати на коцку у крвавим сударима; њихов борачки састав био је сувише непоуздан и наклоњен бекству да би се могле слободно кретати у свако доба дана и по сваком терену; магацински систем их је везивао за одређене тачке и комуникације, а у вечитој борби између оруђа одбране и напада, 18 век је био изразито на страни одбране. Војске апсолутних монархија су често немоћно лежале пред положајима које нису могле савладати, а

* У сарадњи са пуковницима Радованом Соколом и Томиславом Чуљатом.

које нису могле ни обићи без велике опасности по сопствену сигурност. Оне нису могле продрети дубоко у непријатељску земљу, јер својим slabим ефективима просто нису биле у стању да контролишу велике просторије, а ни да осигурају дугачке комуникациске линије. Упади у непријатељску земљу, када их је било, више су личили на рејдове него на инвазије. Тако су стратегиски циљеви морали да буду географски ограничени, а услед тога били су ограничени и политички циљеви рата¹⁾.

Француска револуција је у доброј мери ослободила ратну вештину географских стега. Револуционарне војске су много веће и покретљивије (јер им систем реквизиције даје већег маха); оне носе мање пртљага и брже маршују, а и вођство им је смелије; добро су рашчлањене па се могу делити и покрити већу површину; тактика им је погоднија, не гуши револуционарни елан у крутим линијама и изразито је офанзивна; губитке не треба претерано жалити, јер општа војна обавеза даје онолико регрута колико је потребно, а ови се могу брзо обучити новој упрошћеној тактици; револуционарне идеје претходе револуционарним армијама, отварајући им многа врата. Није чудно, дакле, да се ратиште нагло проширило у све стране.

Међутим, требало је времена да се војсковође ослободе тираније географских објеката. Идеје, које су настале у старим материјалним условима, живеле су још дуго по закону инерције. Енгелс оправдано пребацује Карноу да је у ратовима 1793—94 сувише расцепкао француску војску не би ли заштитио све своје, а угрозио све непријатељеве географске субјекте²⁾. У походу 1799 године обе се стране (континенталне силе Друге коалиције и Француска) рву око Тирола и Швајцарске, сматрајући их бастioniма који тобоже стратегиски владају долином Дунава и Поа. Тако је те године француска Дунавска армија, под генералом Журданом, имала само да затвори тиролске дебушеје. У овом француском плану налазила се, наравно, и идеја да се туче непријатељска снага која се буде нашла на путу, али ако је та снага незнатна, онда су такви географски циљеви „само у неком односу према главном циљу, а не главни циљ“³⁾.

Нагло ширење ратишта је одједном открило велике недостатке у познавању географије и топографије. Жомини нам сведочи да се армија генерала Мороа 1796 изненадила питомошћу и пролазношћу Шварцвалда. Зато, није чудо што у то доба почиње систематско прикупљање топографских и географских података и издавање карата за војне потребе⁴⁾. То су били још сасвим суви, физички или стати-

¹⁾ W. Rüstow даје прилично јасну слику о утицају који се у ратној вештини придавао земљишту у другој половини 18 века (Die Feldherrnkunst des 19 Jahrhunderts, Цирих, 1867).

²⁾ У чланку „Могућности и предуслови рата Свете алијансе против Француске 1852“, Енгелс, „Изабрана војна дела, I“, издање Војно-издавачког завода „Војно дело“, Београд, 1953, стр. 460.

³⁾ Clausewitz, Die Feldzüge von 1799, I, стр. 62. Види: Horsetzky, Feldzüge in Europa, стр. 111—129.

⁴⁾ Почети чувеног аустриског Војногеографског института бележе се 1800 године, мада се под тим именом јавља тек 1817.

стички подаци, а у најбољем случају повезани описи вероватних војишта у којима се истичу природне или вештачке препреке. Био је то добар основ војне географије, нове војнонаучне дисциплине, која се јавља некако у исто време када су Хумболт и Ритер постављали научне основе општој географији, али однос између географије и стратегије оног времена не можемо наћи у теорији, па га морамо потражити у операцијама.

*

Наполеон је искористио могућности које је створила Револуција више него иједан војсковођа његове епохе. Он се заиста у доброј мери ослободио географских ограничења која су спутавала његове претходнике. Већ у првом походу (1796/97) он је у неку руку користио географију, угрозивши Беч тежим и обилазним путем и изнудивши решење рата помоћном војском на помоћном правцу. Нису га могли зауставити ни Алпи ни Апенини, али га је тврђава Мантова задржала 7 месеци под својим зидинама, јер ју због слабих својих ефектива није могао мимоићи. Касније, када је располагао већим војскама, није га више могла задржати ниједна тврђава (отпор Данцига 1807 био је безначајан). А када је 1797 стигао до Леобена, био је очигледно преслаб, јер је већи део војске морао да распарча за осигурање своје дугачке комуникациске линије, па се поставља питање да ли би могао да настави марш за Беч да уплашени Аустријанци нису пристали на примирје. У Леобену је Бонапарта стигао стварно на границу простора којим је могла да овлада војска оне величине којом је тада располагао.

Експедиција у Египат (1798) такође показује да ангажоване снаге нису биле у сразмери са простором, а затим, да се овакве прекоморске операције нису могле изводити без превласти на мору. Битке у облику каре (carré), које су Французи тукли у Египту, типичне су када мале војске гута велики, једноличан и тактички индиферентан простор, као што су пустиње. Нешто раније се и Суворов тукао у сличним порецима у степама југа Русије.

Године 1800 је изгледало да ће се поновити 1797, да ће се поново решити рат на помоћном правцу. Бонапартин прелаз преко Алпа и битка са обрнутим фронтovima код Маренга, који су доиста најупадљивији догађаји ове ратне године, донели су Првом конзулу и свеже ловорике, али ипак нису бацили Аустријанце на колена, јер победа код Маренга није могла да буде искоришћена у правцу Беча као три године раније. Била је потребна Мороова победа на главном правцу код Хоенлиндена, па да се Аустрија натера на мир.

Наполеон је својом великом, добро организованом, целисходно рашчлањеном и покретљивом војском ефикасне тактике, могао да тражи решење рата тактичким сударима главних снага, ослободивши се турства многих географских објеката, који су дотле сматрани несавладивим препонама. Али се није могао ослободити географије. Његове операције се одигравају на географским просторијама које привлаче обе стране посебним својим карактеристикама, а неке гео-

графске препреке су биле јаче од њега. На пример, 1805 године, његов план за инвазију Енглеске био је осуђен оног тренутка када је пропао покушај француске флоте да задобије контролу над Каналом, дакле, пре но што је остварена Трећа коалиција. Нелсонова победа код Трафалгара је касније само потврдила енглеску превласт на мору. Дакле, Наполеон је 1805 кренуо против својих копнених непријатеља, Аустријанаца и Руса, када је већ био начисто да се инвазија Енглеске не може извршити. Њихов улазак у рат дао му је прилику да се на бриљантан начин извуче из неостварљивог предузећа у које се био уплео. Отада он више неће ни покушати да изађе из континенталних оквира. Његова ће стратегија бити искључиво континентална. Настојаће да овлада читавим Континентом и да га затвори енглеској трговини.

У походу 1805 Наполеоново тежиште је изразито на Дунавском војишту. Готово сва његова војска је на најкраћем правцу Париз — Беч, док су Аустријанци упутили своје главне снаге у Италију, не водећи много рачуна о географско-стратегиским императивима. Они су можда очекивали да ће се и Наполеон појавити лично у Италији као 1796 и 1800 године, а хтели су да поврате и богате италијанске покрајине које су изгубили после Маренга. Савезници су, усто, извршили две далеке диверзије, против Хановера и Напуља, које је Наполеон сасвим напустио да би се јаче груписао. Тако је, упркос апсолутној подређености (250.000 : 350.000), на главном војишту постигао релативну надмоћност (200.000 : 150.000). Било је касно када су Аустријанци увидели своју грубу географско-стратегиску грешку; катастрофа код Улма, пад Беча, па и аустро-руски пораз код Аустерлица, одиграли су се пре него што је војска из Италије стигла на север. Али је простор развукао и Наполеона, тог великог мајстора за дејства груписаним снагама; код Аустерлица је успео да прикупи свега 65.000 људи, а све остало је отишло на осигурање комуникација и позадине. Аустерлиц је била крајња источна тачка до које је Наполеон могао продрети са снагама којима је тада располагао.

Ратови 1806/7 и 1812/15 одигравали су се и решавали на северној европској низији, на линији Париз — Берлин — Москва. На тој низији се и завршила Наполеонова епопеја. Рат 1809 решио се као 1805 на Дунавском војишту. Операције на Пиренејском Полуострву од 1808 до 1814 су изразито периферијалне; у односу на главне догађаје имају карактер диверзија. Стварно, напори Шпанаца, Португалаца и Енглеза нису могли спречити Наполеона да 1809 поново обори Аустрију, а 1812 да баца на Русију скоро 600.000 људи.

„Велика армија“, највећа коју је дотле свет икад видео, у рукама можда најдаровитијег војсковође свих времена, пропала је у Русији, јер је прешла извесне границе које је географија тада постављала ратоводству. Предубоко се зарила у пространу земљу, ретко насељену и сиромашну, где је противник могао ефикасно да примени стратегију „табуле разе“ и бесконачног повлачења, врло сличну оној коју је на истом простору тако успешно применио Петар I пред Карлом XII (1708), а много раније и Скити пред Даријем I (око 512 пре н.е.). Велика Сарматска Низија одбранила се, дакле, од тројице

славних војсковођа у размаку од 2.000 година, али су је у међувремену коњаници Истока савлађивали како су хтели.

У свему, у операцијама Наполеонове епохе на Континенту уочавамо извесне географско-стратегиске константе: када је Француска ратовала против Аустрије и њених савезника, али без Пруске, тада су се главна дејства изводила у Јужној Немачкој, долином Дунава, а помоћна у Ломбардији и Венецији, док су операције у Тиролу и Швајцарској само служиле за осигурање бокова према северу и југу, а када је и Пруска била у рату, онда се тежиште померало на север, у северну европску низију; тада се на Североевропској низији решавала судбина Европе, при чему су престонице биле важни стратегиски објекти. Ипак, значај ових географских константи је само релативан: видели смо да је Бонапарта 1797 изнудио решење на повољном правцу из Италије; док је претња Бечу 1797 била довољна да се реши рат са Аустријом, дотле 1805 и 1809 није био довољан чак ни његов пад; пад Париза је значао пад Наполеона, али пад Берлина (1806) и Москве (1812) није решио рат са Пруском, односно Русијом. То значи да су стратегиске ситуације, поред географских, решавали и други елементи — материјални и психички; на пример, простор не би много користио Русима 1812 да нису решили да се туку док завојевача не избаце из земље.

Сасвим је природно да су теоретичари Наполеонове ратне вештине, Жомини и Клаузевиц, посматрали везу између стратегије и географије сасвим континентално. Они се, заједно са Лојдом, као претечом, могу сматрати и оснивачима војне географије. Али је нису посматрали једнако, Жомини, тај методичан, рационалан и помало догматичан дух, настојао је да операције систематизује у земљишту. Целину територије на којој се две противничке силе могу сударити он назива *ратиштем* (*théâtre de la guerre*), које се, по његовом мишљењу, може протезати на обе хемисфере, без икакве идејне или стратегиске везе. Изгледа да су непријатељства, фактична или могућна, једини критеријум. Али, континентално ратиште или *војиште* (*théâtre des opérations*⁶⁾ опредељује стратегиска мисао, јер „војиште обухвата сву територију коју војска хоће да заузме и ону коју има да брани“.⁷⁾ Ако више армија дејствују према истом објекту, онда је војиште *опште*, а ако свака од њих дејствује према своме посебном објекту, онда су војишта *посебна*. Посебно војиште он назива и *зоном општег војишта*, али одмах затим каже да свако војиште има своје *операциске зоне* (*zones d'opérations*) које чине оне просторије које војска⁸⁾ пређе ради постигнућа одређеног циља, било да ради самостално, било да своје покрете комбинује са другим помоћним војскама; те операциске зоне, дакле, нису ништа друго него војишта његове сопствене дефиниције. Свака од ових Жоминијевих зона има више операциских праваца; операциске правце обележавају „важне линије

⁶⁾ Назива га још и *échiquier stratégique* и *échiquier des opérations*.

⁷⁾ *Преглед ратне вештине*, стр. 95.

⁸⁾ Под „војском“ треба овде схватити самосталне армије оног времена од више корпуса или самосталних дивизија.

које спајају поједине одлучујуће тачке на ратишту⁹. Али ту смо већ зашли у домен оператике која се, како знамо, тада није одвајала од стратегије. Но, без обзира на педантерију која је својствена његовој школи, Жоминијев покушај да створи војногеографске појмове претставља израз очигледне потребе, јер се географија иначе не би могла ставити у службу стратегије. Само се данас више нико неће сложити са Жоминијевим апстрактним или идеалистичким методом који не води рачуна о створу земљишта. По њему „свако војиште, исто онако као и сваки положај војске, има само један центар и два крила“¹⁰). Он је у једном свом ранијем раду¹⁰) сматрао операциску зону као поље са четири стране, од којих две заузимају противничке војске, и да се сав задатак команданта састоји у томе да правилним избором операциских праваца заузме три стране тог четвороугаоника, после чега ће противник бити поражен или принуђен да напусти операциску зону. Он је и касније¹¹) истицао да војске напуштају своје војиште само ако су опкољене са три стране. Жомини је, слично теоретичарима 18 века, сматрао да водити рат значи освојити непријатељску територију постепеним савлађивањем операциских зона.

Клаузевиц је много боље прилагодио своје војиште (Kriegstheater) земљишту: војиште је део ратишта (Kriegsraum) који има заштићене бокове тврђавама, великим земљишним препрекама или великим простором; такав део ратишта није индиферентан део целине, већ мала целина за себе, изложен, дакле, само посредном утицају промена које наступају на осталом ратишту; војишта су међусобно толико независна да се једновремено на једном може наступати, а на другом отступати, на једном бити у офанзиви, а на другом у дефанзиви; то је целина која се може свести на једно тежиште. Помоћу појма о војишту Клаузевиц дефинише и армију: то је она маса оружаних снага која дејствује на једном војишту; ако стицајем прилика има више армија на истом војишту, онда оне морају да буду под једном командом. Помоћу војишта Клаузевиц објашњава и појам похода (Feldzug): то је низ догађаја на једном војишту. Супротно Жоминију, за Клаузевица је заузимање територије само другостепени циљ; главни циљ је уништење непријатељске оружане снаге; то су два супротна интереса — ми бисмо данас рекли два дела дијалектичке целине — од којих један (држање територије) тражи да се војска подели, а други (удар на тежиште непријатељске моћи) да се прикупи. Супротно „доктринарима“ или „позитивистима“, Клаузевиц не придаје апсолутну вредност географским објектима¹²); он признаје да се може говорити о *кључу земље* у смислу области без чијег се заузимања

⁹) *Преглед ратне вештине*, стр. 209—210; подвучено у оригиналу.

¹⁰) *Traité des grandes opérations militaires* (прво издање, 1804; четврто, Париз, 1851, II, стр. 279).

¹¹) *Преглед ратне вештине*, стр. 95

¹²) Жомини је изричито говорио о сталним стратегиским тачкама, побијајући супротна гледишта која су им давала релативну вредност у односу на изабране операциске правце. (Види *Преглед ратне вештине*, стр. 104). Надвојвода Карло наглашава да само природа, положај и састав ратишта одређују стратешке тачке, дакле, не војска и њене операције. (*Ausgewählten Schriften*, Беч, 1893, стр. 240).

не смемо усудити да продремо у њену дубину, али одмах додаје да се из овог појма не може извући много корисних закључака; врло оштро побија појам *кључ земље*, као преставу о *тачкама* које одлучују о поседу целине, а посебно се обара на теорије о *кључном земљишту* у виду централног била или развођа. Клаузевиц нема најповољније мишљење о одбранбеној вредности стратемских баријера, као што су велике реке и планине, али, ипак, не тврди да би Шпанија била јача без Пиренеја, а Италија без Алпа; он само сматра да би шпанска војска, која се осећа довољно јаком за одлучујућу битку, учинила боље да се групише иза Ебра него да се распореди на петнаест прелаза Пиренеја и да би италијанска војска на Алпима била савладана од сваког одлучног противника, док би на равници код Торина имала много веће шансе. Неповећење према географско-стратемским баријерама Клаузевиц објашњава лакоћом којом се пробијају дугачке одбранбене линије, али из оваквог гледања продира основни став Клаузевицеве стратегије, логички изведене из Наполеонових ратова и материјалних услова епохе, да се решење постиже само тактичким сударима главнина груписаних на узаном простору, другим речима, уређеним биткама класичног типа.

*

Теорија стратегије је остала континентална још дуго времена после Жоминија и Клаузевица. Велики ратови водили су се искључиво у Европи, а прекоморске експедиције и колонијални ратови били су стратемски безначајни. У сваком случају, они нису много заинтересовали теорију. Са континенталног гледишта се посматрала и географија, али све шире и шире, уколико су војске бивале покретљивије и веће и уколико се саобраћајна мрежа више развијала. Сада су у питању целе државе, њихов топографски и хидрографски створ, њихов међусобни географски положај и топографска природа њихових граница. Сада се у политичкој борби око граница често потржу и стратемски разлози.

Једна таква полемика око стратемског значаја граница доживела је Енгелсовом интервенцијом велики публицитет педесетих година прошлог века. Реагујући на све жешћу борбу италијанског народа за политичко јединство, коју нису могле утишати победе Радецког код Кустоце (1848) и Новаре (1849), угледни немачки генерали и политичари су тврдили да Рајну треба бранити на Поу, другим речима, да су Ломбардија и Венеција — тада аустриске покрајине — неопходна стратемска допуна Немачке¹³), јер би иначе цео њен јужни

¹³) У то време је Немачка била више географски него политички појам. Била је, уствари, скуп много суверених држава међусобно слабо повезаних у Немачком Савезу (Deutscher Bund) у коме су се водеће државе, Пруска и Аустрија, бориле за превласт. Али се политичко јединство Немачке осећало као стварност догледне будућности, па се узимало као готова чињеница када се говорило о немачким интересима. Разлике је било само у томе, што су националисти под уједињеном Немачком подразумевали и ненемачке земље којима је тада владала Аустрија, међу којима Ломбардију и Венецију, а Енгелс углавном само немачке етнографске границе.

бок био тобоже, откривен и отворен инвазији. Брошуром *По и Рајна*¹⁴⁾, Енгелс је детаљном географско-стратегиском анализом и згодним аналогјама доказао не само једностраност и апсурдност овог захтева, него је оборио и теорију „природних“ граница, тј. граница које се заснивају искључиво на војничким гледиштима и потребама великих или јачих, а уједно је погодио у срце дилетантизам и шарлатанство који су у тој материји почели да узимају маха.

Енгелсове брошуре *По и Рајна* и *Савоја и Ница*¹⁵⁾ претстављају најзначајније радове те врсте, који су публиковани у оно време. Ван свог историског места они данас заслужују пажњу више по методу него по резултатима. Резултати су нужно ограничени временом које се никад више не може вратити, али Енгелсов метод је и данас од интереса. Он широко захвата проблеме кроз конкретне ратне комбинације, али стратегиске закључке изводи из проучених тактичких и оперативних могућности. Он не губи из вида ни екстремне (најгоре) случајеве. Своје аргументе подупиरे ратним примерима чак из доба битке код Павије (1525), али се највише задржава на најновијој војној историји, управо на операцијама Радецког 1848/49. Али не стаје ни ту, него прати проблем кроз најновије етапе развоја војски и кроз перспективу блиске будућности. Све резонување подређује главним стратегиским правцима које одређују објекти од животне важности оба противника и погодност земљишта за операције већих маса. Нарочито се задржава на границама, њиховом створу, облику и фортификациском ојачању. Он енергично одбацује стратегиске користи ако су добивене неправедним повлачењем граница и плаћене мржњом оштећеног народа, сматрајући да се стратегиски утицај на туђе земљиште врши у првом реду сопственом унутрашњом јачином.

Ипак се треба задржати на неким Енгелсовим резултатима, било зато што их протекли век није потпуно оборио, било што претстављају занимљиве историске аспекте географско-стратегиских проблема који су и данас актуелни. На првом месту поменућемо однос Апенинског Полуострва према долини Поа или, прецизније, према некадашњој римској Цисалпиској Галији; при сваком успешном надирању са севера и истока — каже Енгелс — Италијанска армија се неизбежно ставља пред дилему да ли да бира своју операциску базу на Полуострву или у Пијемонту; другим речима, она се дивергентно цепа, па даје могућности противнику да је маневром по унутрашњим правцима туче по деловима; отуда, закључио је Енгелс, таква земља мора да има велика утврђења у рејону где може да буде стављена пред ту

¹⁴⁾ Објављена је у Берлину 1859, али је свакако писана пре но што је те године отпочео рат између Аустрије с једне и Француске и Пијемонта с друге стране. Види Енгелс „Изабрана војна дела, I“, издање Војно-издавачког завода „Војно дело“, Београд, 1953, стр. 391—425.

¹⁵⁾ Објављена 1860 после француско-пијемонтске победе над Аустријом 1859 (битке код Мађенте и Солферина), а поводом уступања Савоје и Нице Француској, која је, за узврат, предала Пијемонту (Италији) Ломбардију отету од Аустријанаца. У овој новој брошури Енгелс анализира стратегиски значај тих будућих француских покрајина. Види Енгелс, „Изабрана војна дела, I“, издање Војно-издавачког завода „Војно дело“, Београд, 1953, стр. 426—456.

дилему, а то је — нашто је раније указао и Вилизен — рејон долине Поа око ушћа Аде и Тичина. Неповољан облик италијанске северне границе ¹⁶⁾ Енгелс је такође уочио и дошао до закључка да Италијани не би могли да бране Ломбардију на отвореном пољу источно од реке Адице противу армије (немачке) која би наступала из Алпа, јер би иначе зашла у њихову позадину; истог је порекла његова идеја да Италијани не би могли наступати преко Соче у источном правцу док противничка (немачка) армија не буде одбачена иза Бренерског Превоја. Слично Клаузевицу, Енгелс не верује много у одбранбену вредност планина. Тактика у планини — каже он, захтева кретање у више колона, а када се једна пробије, онда је циљ обично постигнут; у планини се може кретати коњским стазама, а не само друмовима, што је доказао Суворов, који се према својим сопственим сликовитим речима пробио кроз Алпе руским бајонетима; слаже се сасвим са Наполеоном да у планини не треба никад тражити решење, па отуда закључује да одбрана планинске границе, као што је немачко-италијанска граница на Алпима, мора да буде офанзивна. На основу искустава последњих ратова, Енгелс указује да изоловани запречни форови, па чак и изоловане тврђаве, немају више много вредности, али подвлачи значај већих утврђених региона као што је био тада утврђени четвороугаоник Северне Италије (Мантова, Лењаго, Верона, Пескијера); најзад, наглашава слабост северне границе Француске, сматрајући Белгију њеном инвазионом капијом, па у вези с тим одобрава одлуку Француза, донесену у оно време, да утврде Париз упркос великој скепси стручњака који су сматрали да не служи ничему утврдити милионски град огромног пречника, који ће гутати читаве армије, а који нико неће моћи да снабдева.

*

У међувремену су железнице знатно измениле однос снага, времена и простора. У теорији је Фридрих Лист још 1833 указао на стратешки значај железница за Немачку и нагласио да би, захваљујући перфектном железничком систему, могла да маневрује унутрашњим правцима и да тако постане монолитна тврђава. У пракси су железнице одиграле извесну стратешку улогу 1859, у Америчком грађанском рату 1861—65 и у Пруско-аустријском рату 1866 године. Али, оне долазе до пуног изражаја тек у рату 1870/71, нарочито на немачкој страни. Одмах по завршеној мобилизацији¹⁷⁾ отпочели су концентрациски транспорти према француској граници на девет железничких линија, капацитетом 12 до 18 пари војних возова за 24 часа, према томе да ли су биле простог или дуплог колосека. Тако је за девет дана на граници већ било 300.000 људи спремних да отпочну операције. Али, железнице нису омогућиле само брзо пребацивање великих маса на

¹⁶⁾ Замишља се етнографска граница између Италије и уједињене Немачке.

¹⁷⁾ Мобилизација је трајала за севернонемачке трупе од 16 до 23 јула, а за јужнонемачке од 17 до 24 јула. Железнице су убрзале и мобилизацију.

границу, него и употребу великих маса уопште и њихов маневар.¹⁸⁾ Стратегија је сада мање спутана простором и мање зависна од извора са терена. Размахала се новим, снажним крилима, али јој ипак географија императивно указује да главним снагама треба дејствовати маневарским и равничастим правцима између Ардена и Вогеца, тј. правцем који спаја главне објекте — Париз и Берлин. Ма колико да су железнице дале маха операцијама, ипак их је Париз готово сасвим уочио; после Седана све се операције идејно свде око Париза; Французи бране Париз и покушавају да га ослободе блокаде, а Немци га нападају и спречавају деблокаду. Тако је Париз испунио предвиђање његових фортификатора која је и Енгелс очекивао. И простор је ограничио операције; Немци нису имали довољно снага да окупирају читаву земљу и да тако окончају рат.

Рат 1870/71 је изразито континенталан. Надмоћна француска флота није дошла до изражаја; није било времена да се организује и осети блокада, а није било ни могућности за десанте на немачку обалу. Француски морнари и морнарички топови бранили су Париз. И претходни рат 1866 је искључиво решен на копну, упркос победи Тетехофа над италијанском флотом код Виса. Па ни Енгелс није узео море као стратeгиски фактор приликом разматрања услова под којима би се водио рат између Француске (Италије) и Немачке.

У међувремену је парна машина револуционисала и поморску стратегију. Маханова доктрина је њена непосредна последица. Она је заснована на материјалним чињеницама, наиме, да је превоз морем великих терета на великим отстојањима лакши, бржи и јевтинији него копном. Због тога је из ње извучен уверљив закључак да је превласт на мору први услов светске превласти. Али парна машина није само изменила поморску стратегију, него ју је са копненом стратегијом повезала у светску целину. Није случајно да се баш у то време појављује Рацелова *Политичка географија*¹⁹⁾ која посматра државе у светским оквирима, као динамичне организме који се крећу у простору, а рат неизбежним аспектом географије.

Млађи Рацелов савременик, Мекиндер²⁰⁾ је још више збио свет у целину. Полазећи са становишта да је прошла ера географских открића и да свет сада чини „затворени систем“, где се судари између

¹⁸⁾ Према Бернту (*Berndt, Zahl im Kriege*) Французи су крајем јула имали под оружјем 250.000, а Немци 384.000 људи; средином новембра Французи 500.000, а Немци 425.000; после пада Париза и разоружања армије Бурбакија (почетак фебруара) Французи имају 534.000, а Немци 835.000 људи. Ако додамо губитке (код Француза 156.000 мртвих, 143.000 рањених и 720.000 заробљених, а код Немаца 28.000 мртвих и 101.000 рањених) долазимо до милионских цифара, првих у историји, ако се сложимо са модерном историографијом која је одбацила Ксерксову милионску армију о којој говори Херолт.

¹⁹⁾ *Friedrich Ratzel, Politische Geographië*, Минхен, 1923, (3 издање).

²⁰⁾ *Halford Mackinder, The Geographical Pivot of History, Geographical Journal*, vol. 23 (1904), стр. 421—444. За Мекиндерову теорију су од интереса и ови радови: *H. D. Newman, Mackinder Today (Royal Air Force Quarterly, јан. 1952)*; *М. Ерл*, Творци модерне стратегије; *G. R. Crone, The men behind modern geography (The Geographical Magazine, април, 1951)*; *L. M. Chassin, Géopolitique et marine de l'avenir, Revue de Défense Nationale, авг.-сеп. 1948*).

великих сила свуда одражавају, Мекиндер је подвргнуо испитивању услове светске превласти и дошао до закључка да је поморска сила у томе одиграла своју улогу. Убудуће — тврдио је он — одлучујућу реч ће имати копнена сила, управо највећа копнена маса глобуса или Евразија (Европа и Азија) у чијем се срцу налази стожер (*pivot*) или пространа област слива Арктичког Океана која је неприступачна поморској сили. Одавде су раније Номади — наставља Мекиндер — на својим брзим коњима непрекидно насртали у све стране на седелачке (ратарске) области, којима ипак нису могли трајно овладати, јер у брдовитим и пошумљеним крајевима нису могли да развију брзину, ту главну своју стратегиску предност; сада, трансконтиненталне железнице и колонизација из основа мењају те раније ретко насељене области, стварајући од њих географску базу, која, захваљујући могућностима дејства по унутрашњим правцима, добија централни стратегиски положај у свету. На рубу тог централног *стожера* — говори даље Мекиндер — налази се *унутрашњи полумесец* континенталних држава, а иза њега *спољни полумесец*, који сачињавају Велика Британија, Сједињене Државе и Јапан; када држава — *стожер* буде овладала *унутрашњим полумесецом*, биће у стању да сагради флоту и овлада остатком света, нарочито у случају ако се Немачка удружи са Русијом. Ову своју песимистичку визију Мекиндер је мало ублажио саветом поморским силама да створе мостобране у Француској, Италији, Египту, Индији и Кореји, који ће натерати *стожер-државу* да развије копнене снаге, што ће, тобоже, спречити да своје напоре сареди на море.

Ова Мекиндерова теорија је већ тада имала много слабих страна. Номаде Истока нису задржале планине и шуме него отпор на који су наишли. Док није било отпора, Мађари су лако прешли Карпате и настанили се у Подунављу, одакле су крстарили Европом како су хтели. Но, када су у Средњој и Западној Европи подигнути утврђени градови и организована оклопна коњица која је тактички била надмоћнија од номадских хорди, тада је дошао крај и мађарским рејдовима. Монголи су такође сузбијени мачем у бици код Валштата, а кроз наше земље су прохујали не дирајући у утврђене градове, који су за њих били неосвојиви. Уосталом, не види се чему ова Мекиндерова аналогија са Џингис Каном, ако му не служи као овештала поставка да се историја понавља. Битно је да је Мекиндер преценио потенцијал техничког напретка Русије, у чијем је саставу тај његов евразиски *стожер*, да је потценио супротност између Русија и Немаца, затим занемарио људски и технички потенцијал других народа, а савсим изгубио из вида отпор против завојевача. Он није водио рачуна ни о препрекама, као што су Хималаји, а и на унутрашње правце је гледао шематски, без обзира на отстојања и на потребно време за њихово савлађивање. Светски стратегиски проблем посматрао је чисто геометриски, детерминистички, фаталистички, као да је географија већ све унапред решила, а при томе се, очигледно, служио картом Меркаторове пројекције која искривљује слику глобуса, показујући Америку као да лежи по страни од Азије, док је уствари с њом везана преко Арктика. Он је, додуше, допуштао да политичка моћ није

само производ географских услова него и „релативног броја, вирилности, опреме и организације“ супарничких држава, али је пропустио да анализира свој *стожер* и са те тачке гледишта. Признајемо да је занат пророка врло тежак, али је ретко који тако брзо демантован: тек што је изнео своја гледишта Британском географском друштву (у јануару 1904), букнуо је рат између Јапана и Русије у коме је први, земља његовог *спољног полумесеца*, потукла другу, *државу стожера*, и то на мору и на копну.

*

Иако Први светски рат очигледно није значио борбу мора против копна у Мекиндеровим размерама, ипак су Централне Силе (Немачка, Аустро-Угарска, Бугарска и Турска) заузимале изразито континенталан положај у односу према Антанти, која је господарила морем. Али им је континенталан положај више сметао него користио. И Русија је у Првом светском рату много трпела од свог континенталног положаја, јер није имала погодних веза са светским морима и својим савезницима. Трансибирска и мурманска железница, преко којих су ишле једине везе са светским саобраћајем, ни издалека нису биле довољне. С друге стране, милиони Американаца су пребачени у Француску без иједног губитка и поред велике активности немачких подморница. Први светски рат није решило ни копно ни море, већ материјална и морална надмоћност на мору и копну. Али ако је географија у том рату ишла неком на руку, ишла је зацело Антанти.

Први светски рат има и многе друге географске аспекте. Миљонске армије доводе до непрекидних фронтава на целој линији где се противници географски додирују; маневарска слобода се тражи пробијањем фронтава или преко неутралних држава милом или силом. Инвазија Белгије, коју су Немци у претходном рату 1870/71 избегли, јер нису имали довољно снага, сада потврђује Енгелсову оцену о њеном значају за напад на Француску. Облик граница има велики значај при пројектовању почетних операција, као код Руса 1914 године (требало је претходно оборити крилне бастионе у Источној Прусској и Галицији, пре но што се крене у општу офанзиву у правцу Берлина), али се у даљем току рата неповољно протезање стратешког фронта парализовало ефикасном тактичком одбраном, као у Италији, где је испупчен облик границе имао много мање утицаја него у Енгелсово доба. Планински ланци, ако су брањени довољним снагама да се могу образовати непрекидни фронтови, чине јаче стратешке баријере него непрекидни фронтови организовани на маневарском или равничастом земљишту (Карпати почетком 1915 и Алпи на Аустро-италијанском фронту). У овом случају, модерне милионске војске измениле су начело које је поставио Клаузевиц, а прихватио и Енгелс, наиме, да се планине не могу стратешки одбранити и да се решавајуће битке (у њихово време то су били судари главних снага на фронту од десетак километара у иначе слободном простору) имају туђи ван планина, на погоднијем земљишту. Али, када је планински ланац био несразмерно дугачак у односу на ангажо-

ване снаге, и када, усто, није био организован за одбрану, онда је било врло опасно стратeгиски бранити планину, као што то доказује случај Трансилванских Алпи у јесен 1916 (немачки пробој у Влашку), а донекле и пробој Солунског фронта 1918. Операције се у Првом светском рату изводе свуда, чак и на висинама од 3.000 м, али су тежишта на погодним зонама које везују важне географско-стратeгиске објекте, образујући посебна војишта, прилагођена земљишту у Клаузевиковом смислу — као на Сочи, у Пелагонији, на висоравни Сете Комуни (правац Тренто — Виченца). Тамо где је простор велик и једнолик, као на Источном фронту, формирају се војишта по критеријуму великих јединица, па се оперише мање-више по геометричком принципу. У сувише великом простору, као у Русији, победничке војске се губе, па не могу да окупирају ни виталне делове земље. Прекоморски поседи, ма колико били велики, осуђени су на пропаст ако није осигурана превласт на мору, али су затворена мора (Балтичко и Црно) контролисале копнене силе.

*

Мекиндер је схватио Први светски рат као покушај Пруске (Немачке) да искористи азиски *стожер* (који сада назива *heartland* али ћемо га ми и даље називати *стожером*) за светску доминацију, па је остао доследан својој ранијој идеји.²¹⁾ Он је сада проширио *стожер* на Источну Европу, пошто савезничке морнарице нису могле продрети у Балтичко и Црно Море, и прокламовао следеће три поставке: 1) онај који влада Источном Европом влада и *стожером*; 2) ко влада *стожером* влада и *светским острвом* (*World Island* што треба да значи евразиски континент); и 3) ко влада *светским острвом* влада и светом. Он се ипак не подаје сасвим тој географској фаталности, јер препоручује и мере да се она спречи — стварањем низа независних држава у Источној Европи, које би послужиле као баријере уједињењу Немачке и Русије, неутралисањем Мореуза, Палестине, Сирије, Месопотамије и балтичког излаза (Данске, Норвешке и Шведске) и, најзад, заштитом Индије и Кине од агресије *стожера*. Међутим, све ове препоруке су врло сумњиве вредности. У доба Версаја баријера малих држава између Немачке и Русије није могла значити много више од санитарског кордона, а неутрализација стратeгиски значајних земаља — када би политички била и могућна — не би могла задржати нападаче, као што је доказао пример Белгије. Мекиндер је у овом случају придао сувише велики значај међународном праву. У суштини, његова теорија изведена логички до крајњих закључака, доводи свет до резигнираног потчињавања азиској доминацији само

²¹⁾ *Democratic Ideals and Reality*, Лондон, 1919. Мекиндер је своју теорију још једном размотрио 1943 и нашао да је у основи тачна. Ипак је том приликом реком Јенисеј поделио свој *heartland* на два дела: западно од ње је сада његов стваран *стожер*, а источно је велика „подржавајућа“ област коју је назвао „Ленином Земљом“ (*Lenaland*), по реци која протиче кроз њу. На тај начин, Мекиндер је мислио да још више истакне моћ евразиског копна, али увођење „Ленине Земље“ не мења ништа у његовој теорији.

по сили географског детерминизма, а без обзира на производне снаге, свест и остале компоненте које одређују политичке и стратегиске ситуације. Уосталом, она се не би пробила из узаног круга стручњака да јој немачки нацисти нису дали светски публицитет, уврстивши је у своју геополитику.

Појам геополитика сковао је усред Првог светског рата Рудолф Кјелен, шведски професор, политичар и германофил.²²⁾ Под утицајем природних наука и Рацелове политичке географије положаја, простора и покрета, он је схватио државу као биолошки организам који расте и опада, дакле, који може да дејствује независно од људи који га чине. Геополитика је једна од пет компонената његовог теориског система владавине (остале су економополитика, демополитика, социополитика и кратополитика).

Кјеленову теорију о држави, као о биолошком организму који расте по природним законима, једва су дочекали империјалистички кругови у побеђеној Немачкој да би се њоме послужили за реконструкцију експанзионистичке политике. На чело геополитичара стао је генерал Хаусхофер.²³⁾ који се може сматрати инкарнацијом тог новог правца у географији. Тако је географска наука Немачке врло брзо подлегла геополитици. Научници који нису били вољени да иду за новим вођом органицили су се на физичку географију или су просто уђуткани. Само геополитичари Хаусхоферовог правца могли су предавати на универзитетима или публиковати своје радове.

У радовима Хаусхофера и његових следбеника, махом млађих људи без талента и научне спреме, који су ропски копирали чак и његов мутан стил, не треба тражити научну објективност. Али се у њима не могу наћи ни приближније формулације из којих би се могло закључити шта је заправо та Хаусхоферова геополитика. Кроз сплет мистике, контрадикција, изврнутих појмова, једностраности и намерних нејасности виде се само неки њени елементи. Ту је у првом реду *аутаркија*. Ову идеју су геополитичари позајмили од Кјелена. У данашњем свету, у коме је међусобна економска зависност једна од главних његових карактеристика, аутаркија се, наравно, не може ни замислити, чак ни онда када би се нека држава протезала кроз све географске ширине јужне и северне хемисфере. То су знали и геополитичари, али им је идеја о економској самодовољности Немачке била потребна да увере немачки народ да се недостајуће сировине не стичу разменом, него завојевањем туђих области где се оне налазе и да се зато мора одрећи многих животних потреба да би се створила средства за рат (топови уместо бутера!).

Од Рацела су геополитичари узели *животни простор* (*Lebensraum*) и спојили га са Кјеленовом теоријом о тобожњем биолошком карактеру државе. Код њих је тако животни простор, схваћен као

²²⁾ *Staten som Lifsform* (Држава као организам), публиковано 1916. У немачком преводу *Der Staat als Lebensform*.

²³⁾ Хаусхофер је после рата постао професор географије на Минхенском универзитету на основу својих ранијих географских радова, и ту је дошао врло рано у додир са Хитлером. Хитлеров *Mein Kampf* садржи читаве одломке геополитичког вјерују.

извор људских и материјалних резерви, постао право ширење „младих држава“ велике демографске снаге. Али, у очима геополитичара, то право имају само велике државе (мале државе су они осудили на пропаст), при чему се никад нису позабавили могућношћу да је и Немачка осуђена на пропаст ако је биолошки организам. Теорију Лебенсраума је осудио Енгелс сто година раније, када се још називала теоријом природних граница. Али, ипак, треба подвући контрадикцију која карактерише „научност“ ове теорије: геополитичари су (пре рата) тражили животни простор на Истоку где су биле млађе државе са већом демографском снагом од Немачке, а не на Западу где су биле старије државе слабијег прираштаја. Они су покушали да прикрију ту контрадикцију помоћу теорије о урођеној надмоћности германске расе, тј. помоћу теорије коју су позајмили од једног Француза²⁴) и развили је до апсурда.

Од пангерманиста²⁵) је Хаусхофер узео *панрегионе*. Али је он ишао много даље од њих. Није се задовољио доминацијом у Европи, већ ју је протегнуо и на Африку и тако замислио *Еврафрику*, политичку организацију која би ишла од једног Пола до другог. Други панрегиони били би: *Панамерика* (обе Америке) под контролом Сједињених Држава, *Већа источно-азиска сфера заједничког просперитета*

²⁴) Расну теорију је поставио гроф *J. A. Gobineau* (1816—1882), француски дипломата и књижевник. У делу *Есеј о неједнакости људских раса* он у суштини тврди да су људске расе урођено неједнаке по таленту, вредности и способности да апсорбују и стварају културу, и да оне могу да измене свој урођени карактер само укрштањем са другим расама. Стога се, по његовом мишљењу, не може тврдити да су сви људи способни да у истој мери достигну савршенство; само беле расе могу стварати културне вредности, а међу њима првенство припада нордиској. Сличну доктрину је заступао *F. M. Müller*, професор Оксфордског универзитета, сматрајући да су аријевци изабрана раса, а његово учење, иако га је касније порекао, учинило је велики утисак у Немачкој. Енглез *H. S. Chamberlain*, који се оженио кћерком Рихарда Вагнера, у своме делу *Основе 19 века* пронашао је да је баш германска раса изабрана раса што му је створило велику популарност у Немачкој. Он је сматрао да су и Данте и Христ били Германи. Разуме се, да је наука сасвим одбацила ове неозбиљне расне теорије.

²⁵) Пангерманизам је политички покрет који је узео маха у Немачкој последње четврти 19 века као једна од империјалистичких струја времена, али чији се корени могу пратити до Наполеонових ратова. Означавало је углавном агитацију и пропаганду за политичку и економску експанзију Немачке. Његове задатке је формулисала Пангерманска лига (*Alldeutscher Verband*) овако: 1) подржавање немачке народности (*Volkstum*) у Европи и у прекоморским земљама; 2) решавање свих културних, васпитних и школских проблема на начин како ће то користити немачкој народности; 3) борба против свих снага које спутавају немачки национални развој; 4) активна политика за унапређење немачких интереса у свету. Оваква формулација је допуштала најагресивнију политику. Стварно, професор *Ernst Hasse*, фанатични империјалиста који је био на челу пангерманског покрета од 1894, тражио је да се Рајху прикључе Холандија, Белгија, Луксембург, делови Француске, Чешка, Моравска и неки руски крајеви. „Ми требамо територије — писао је он, иако су настајене страним народима, да бисмо могли њихову будућност да формирамо у сагласности са нашим потребама“. Други неки пангерманисти су ишли и даље, заговарајући и улазак Швајцарске, Румуније и Србије у такву „конфедерацију“. У суштини су пангерманисти тражили немачку доминацију у Европи.

(Далеки Исток и Аустралија) под контролом Јапана и *Панрусија* (централни део Азије од Арктичког до Индиског Океана заједно са Индијом) под Русијом. Али је предвидео и алтернативу да се последњи панрегион подели између Јапана и Немачке тако, да први добије Индију, а други источни део Русије, Централну Азију и Сибир. Теорија о панрегионима као да има у виду само аутаркију, изражену протезањем државе кроз све географске ширине, а не води никаква рачуна о броју становника земаља које треба да се ставе под туђу доминацију, ни о народним тежњама, ни о традицијама. Не води се рачуна о стварном односу снага, као да ће се свет делити изнова, као да у њему не постоје никакве политичке силе. Не води рачуна ни о географским моментима, на пример, да се у Индију стиже лакше и брже из Африке него из Москве. Геополитичари су прихватили Мекиндерову теорију о *стожеру*, тако да се Совјетска Русија, која се углавном поклапа са тим Мекиндеровим појмом, има милом или силом ставити под контролу Немачке. Кад једном постане господар *Евразије* или *светског острва*, Немачка ће, по Мекиндовој логици, аутоматски завладати и светом.

За геополитичаре границе претстављају привремене етапе експанзије. То је у основи било и Рацелово мишљење. Оне омогућавају да се дође до даха и прикупи снага за нове агресије. Али никога не треба да буни што су геополитичари посматрали своје границе дефанзивно. Тако су, на пример, они указивали на незгоду што је немачка Шлеска обухваћена територијом Чехословачке и Пољске, мада није било никакве вероватноће да ће ове искористити ову стратегиско-географску предност, али нису помињали обухватну немачку границу према Пољској, која је 1939 и те како дошла до изражаја.²⁶⁾

Језгро геополитике претставља стратегијска географија коју су у Немачкој између два последња рата називали *Wehr—Geopolitik*, што би се могло превести са геостратегијом.²⁷⁾ Отуда се може објаснити и толико интересовање стратегије за геополитику. Хаусхофер је војну географију ограничио само на оперативну сферу, а под геостратегијом је разумевао географију у служби тоталног рата, тј. географију која разматра све изворе снаге противничких држава. Друге гране геополитике биле су геомедицина, геопсихологија и многе друге, али се њима геополитичари нису много бавили.

У свему, геополитика у нацистичкој концепцији није ништа друго него злоупотреба географије да би се немачкој експанзији дао тобож научни, нужни или неминовни карактер. То је лажна наука, пуна крилатица срачунатих да делују емотивно као „крв и земља“ (*Blut und Boden*), „свест о границама“ (*Grenzbewusstsein*) или „политика простора“ (*Raumpolitik*), које преносе географију у царство мистике. Али, практично, геополитичари су Трећем Рајху и његовом

²⁶⁾ Види: *F. Knieper*, *Geopolitik für die Unterrichtspraxis*, Bochum, 1934.

²⁷⁾ Види: *F. Franke*, *Handbuch der neuzeitlichen Wehrwissenschaften*, I, чланак *Wehr-Geographie*.

Генералштабу дали много конкретних и корисних података опште и војне природе, које су брижљиво прикупљали и сређивали у посебним установама.²⁸⁾

У иностранству је до рата геополитика прихваћена без резерве само у Јапану, а донекле и у Италији, где је идентификована са фашистичким територијалним аспирацијама, при чему се свесно забрављало да је и сама Италија била на путу немачкој експанзији. У другим земљама, па и код нас, геополитика се понегде помињала као неко ново научно откриће, било из непознавања суштине ствари, било што се из малодушности или уверења прихватала немачка империјалистичка политика као неумитна нужност. Иначе, научни кругови у иностранству су одбијали не само конфузне теорије Хаусхоферове, него уопште и основну поставку да географија слепо одређује дејство политичких заједница.

После рата геополитика се на Западу углавном помиње у смислу примењене политичке географије, затим као потенцијална моћ државе, уколико је условљена географским елементима или, уопште, као национална политика, уколико она зависи од географије.²⁹⁾ По нашем мишљењу, најбоље је да се Хаусхоферова псеудонаучна геополитика, са називом и садржајем, остави у нацистичкој архиви као сведочанство времена, да се однос између политике и географије остави политичкој географији и да се утицај географије на војне радње испитује у војној географији која би се, аналогно подели ратне вештине, могла поделити на стратeгиску, оперативну и тактичку географију (топографију). Тако би се војна географија ограничила према политичкој географији на сличан начин као што се стратегија ограничава према политици. Гледиште, које се на Западу понекад чује, да је војна географија прерасла потребе стратегије (како неки кажу „војне стратегије“) и да је зашла у област политике (како они кажу „политичке стратегије“), мора се одбацити са истим аргументима са којима смо раније одбацили мишљење да се стратегија шири у све области државне политике.

(Свршиће се)

²⁸⁾ Немачка литература о геополитици је врло обилна. У првом реду треба поменути Хаусхоферове радове: *Bausteine zur Geopolitik* (1928); *Geopolitik des pacifischen Ozeans* (1924); *Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung*; *Wehr-Geopolitik* (1934). Главна трибина геополитичара је био часопис *Zeitschrift für Geopolitik* који је непрекидно излазио од 1924. Од интереса су још: *A. Dix, Politische Geographie* (1927); *James Fairgrieve, Geographie und Weltmacht* (превод са енглеског, 1927); *Ewald Banse, Raum und Volk im Weltkrieg* (1932); *O. Maul, Das Wesen der Geopolitik* (1936). Има и много литературе која критикује Хаусхоферову геополитику, као: *Albert Demangeon, Geographie politique, Annales de Géographie* 41 (1932); *Jacques Ancel, Géopolitique* (1936); *Andreas Dorpalen, The world of general Haushofer* (1924); *E. M. Erl, Творци модерне стратегије* (1944); *Andréw Gyorgy, Geopolitics, The new German Science* (1944).

²⁹⁾ Упоредити: *P. E. da Silva, Geopolitics and War* (А. Defesa Nacional, Бразилија, приказано у М. Р., јуни, 1951).